

De liefde niet

Margriet van der Linden

De liefde niet

ROMAN

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV

Copyright © 2015 Margriet van der Linden
Voor overname kunt u zich wenden tot
Em. Querido's Uitgeverij bv, Spui 10,
1012 WZ Amsterdam.

Omslag Esther van Gameren
Omslagbeeld Plainpicture
Foto auteur Anne Reinke

ISBN 978 90 214 5520 4 / NUR 301
www.querido.nl

Voor K.

'...the reward for conformity is that everyone
likes you – except for yourself.'

Rita Mae Brown

Proloog

Geruisloos liet ze zich tot vlak onder het oppervlak zakken, neus en mond nog vrij om te ademen. Ze kon languit liggen, met gestrekte benen. In haar oren hoorde ze haar hart kloppen; hoelang kon ze zonder te ademen onder water blijven? In de zwembaden van haar jeugd had ze er menig kampioenschap mee gewonnen. Ze opende haar ogen, vanonder het water zag ze het vage groene silhouet van de fles op de badrand. Ze tilde haar benen op, plaatste haar voeten op de rand, zoog haar longen vol lucht en trok zich naar de bodem van het bad. Met haar armen hield ze zich onder water, met gesloten ogen telde ze de seconden, ook dat had ze in haar jeugd als spel gespeeld: tel hardop zonder te kijken de seconden tot een minuut, iemand hield met een kwartshorloge de tijd bij, wie er het dichtstbij zat won. Het was zaak constant door te tellen, van haperen raakte je in de war. Eenendertig, tweeëndertig, drieëndertig... Adem inhouden speelden ze ook op de achterste bank, paars van zuurstofgebrek, zo stil mogelijk happend naar lucht verdreven ze de uren.

Een week voor de verhuizing had ze in het donker uit het dakraam van haar jeugd gehangen. Het kleine dorp om haar heen, de dijk met populieren in de verte waarachter ze de rivieren wist waar dorpen naar waren genoemd, die ze in haar kindertijd waren overgestoken, om hier, in het familiehuis van de vader, te gaan wonen, in het huis waar het grote gezin vroeger door het kolkende water dat door de dijk de straten in liep de eerste verdieping en de zolder op

was gejaagd, het dorp waar de dragers van haar achternaam vele stappen hadden gezet, waar was liefgehad, stilzwijgend gevechten waren geleverd, was geboren en gestorven, van waaruit smeekbedes en dankzeggingen naar de hemel waren gericht, waar hoog boven haar op hen werd neergekeken, van waaruit alles werd bestierd.

Ze wist haar moeder in de keuken beneden, ze kon het licht vanuit de keuken op de grindtegels zien, de vader aan tafel met de zaterdagkrant, het kleine broertje was naar een vriendje. Ze was misselijk geworden. Door het snelle ademen? Op de dakpannen zag ze de confetti aan witgrijze stippen van de sigaretten die ze erop had uitgedrukt.

Meer dan de helft van de spullen die in al die jaren gewoon maar waren blijven staan – de slaapbank, servies dat niet het hare was, kasten die naar de flat waren gaan ruiken, de stofzuiger, emmers, de oude wasmachine – had ze naar het grofvuil gebracht. Alleen persoonlijke bezittingen, de dingen waaraan ze gehecht was, boeken, de platen, de rookstoel, de oude tafel, zouden meegaan. Nu was het tijd de rest niet langer ingepakt te houden en mee te nemen naar het nieuwe leven waar ze zich aan durfde te wagen.

Daar had ze de mensen beneden bij nodig.

Haar slapen bonsden, ze telde al over de minuut. Altijd had ze dit het langst van iedereen kunnen volhouden. Nog even, dan kon ze de lucht in haar longen laten ontsnappen. Ook daarmee pakte ze extra tijd.

Deel I

M reed met haar moeder, de spullen en de oudere broer in een vrachtwagen naar het huis waar de vader als jongen had gewoond. Ze verlieten het kleine, door sloten omsloten dorp onder aan de dijk, ze reden de oprit van de slingerweg van de dijk op – waar het kind van de burgemeester was doodgereden – langs de tandarts in zijn witte huis, de bakker, de molens, die stil tegen het dagende blauw naar hen zwaaiden, de brug over met het glinsterende rivierwater ver onder hen, de straat in, naar het huis op de hoek. M kende het van de paar bezoeken die ze in haar korte leven aan de oude oma hadden gebracht. De opa leefde toen al niet meer. Eerder rook de keuken naar het petroleumstel waarop een pan soep op laag vuur stond, nu, net als de rest van het huis, naar verf. M kreeg een slaapkamer op de eerste verdieping, als ze daar groot genoeg voor was, mocht ze later de grote zolder. Na het uitpakken van de dozen, het slapen in de nieuwe kamer, moest M voor het eerst naar de nieuwe school. Een week lang zat M op schoot bij de juf, na de lunch, als het tijd was weer naar school te gaan, werd M aan haar benen van achter de bank vandaan getrokken, waar ze onzichtbaar dacht te zijn en hoopte dat ze was vergeten. Na zijn werk bij de schepen kuste de vader haar moeder, vroeg of er post was en verdween na het eten de tuin in, om daar een terras te maken, vruchtenbomen te planten en een pad naar de schuur achter in de tuin aan te leggen. Het huis zat aan een ander huis vast, daar woonde een oudere vrouw die geen man meer had, maar wel een hond met krullend zwart haar, door het raam van

haar nieuwe kamer zag M hem soms met een gekromde rug in de tuin poepen. Na een paar weken verstopte M zich niet meer achter de bank en hoefde ze niet meer bij de juf op schoot. De meeste kinderen woonden vlak bij de school, al snel speelde ze met hen op de stoepen voor de huizenrijen van het nieuwe dorp. Ergens leek het op het andere dorp, ook hier was een dijk, de vader had M op zijn schouder getild en naar een plek in de verte, over de rivier gwezen: daar hadden ze gewoond, het was vanaf de dijk te zien, zei hij, daar ergens stond haar oude school, met het hek waar haar moeder haar had opgewacht en waar ze aan M's arm had geschud toen de juf haar feliciteerde met de komst van een nieuwe baby; hoe M daarbij kwam? In de kring vertelden alle kinderen verhalen – over cavia's, vakantie met de auto, een oma die ziek was of over wandelende takken.

Het nieuwe dorp was groter, er waren meer straten en er woonde familie. Een paar straten verderop woonde tante An met oom, na school ging M met haar moeder naar haar toe, tante An lag op een stretcher in de zon, ze praatte over de familie van de vader, daarna ging tante An haar teennagels lakken en kreeg M een lik op haar pink. De andere familie woonde ver weg in een buurtschap bij de bossen, waar iedereen dicht bij elkaar woonde: oma Griet en opa – en de tantes, de een had een kamer in de boerderij met bruine visnetten vol kurkdrijvers en oranje lampen aan het dak, de ander had zelf een boerderij met een grote keuken die naar zeep rook en naar Gladstone Mild. Soms stond op de drempel voor de keuken een grijzende vrouw, geheel in het zwart gekleed tot aan zwarte kousen in gele klompen. Zij was de moeder van oom en had ook geen man meer. Hij was doodgebleven in de kerk, midden in een preek, iedere nacht werd de vrouw wakker van het gestommel van de mensen in de bank en het geroezemoes van de kerkgangers – een geluid dat ze nooit meer zou vergeten. De details

hielden M in het huis aan de rand van het bos, omringd door landerijen en uitgestrekte maïsvelden, uit haar slaap. De zwarte verschijning deed M snakken naar adem.

Op vrijdagavond reisde M met de vader, haar moeder en de oudere broer met de trein naar het buurtschap. De gele hondenkoppen van de spoorwegen hadden door nieuwsberichten uit de krant en de radio angst ingeboezemd. Molukkers hadden treinen gekaapt, er was geschoten, er lagen dode mensen in de wagons, ze hadden een klas met kinderen vastgehouden, ze lagen met doeken om hun hoofd en zwarte snorren op de bovenlip in de voortuinen van politiemensen. Een treinreis was gevaarlijk. Haar moeder had M gewaarschuwd dat zij haar hoofd tijdens het rijden niet uit het raam mocht steken, omdat er eens een jongen was geweest die dat toch had gedaan, en zijn hoofd was eraf geslagen en zijn vader en moeder hadden hem niet eens meer mogen zien; het was niets vergeleken bij het gevaar van Molukkers in de trein. Het was niet ondenkbaar dat zij ieder moment de schuifdeur konden opengooien, zouden gaan schieten op de druk pratende vrouw schuin tegenover hen, van wie de hersenen op M en iedereen zouden terechtkomen, zoals die van John F. Kennedy, de president van Amerika, die ook was doodgeschoten en over wie haar moeder had verteld en over de hersenen in de schoot van zijn arme vrouw. Waar haar moeder ook stond, bij het aanrecht, op een ladder, of wat ze ook deed, strijken of een raam zemen, ze draaide zich om en riep: 'Moet je je dat eens voorstellen!'

In de zomer dat M met de oudere broer bij oma Griet en opa logeerde, was er iets gebeurd zoals met de president. Vroeg in de avond hadden ze boodschappen gedaan met tante, ze hadden koffiegedronken, oma Griet nog twee besenjenever, daarna fietsten ze in het donker over de weg

langs de maïs terug. Bij een boerderij brandde fel het buitenlicht en stond een groepje mensen te roepen. Op het pad naar de voordeur lag een vrouw te schudden en te beven. Er moest een dokter komen, een ambulance, water. Oma Griet liep kordaat op het gezelschap af en trok de blouse van de vrouw open. Tussen de gebogen ruggen door keek M naar de vrouw op de grond: de ogen teruggedraaid, haar handen grepen wild naar het onkruid tussen de tegels, de witte benen in knellende kousen. Zou ze wel een schone onderbroek aan hebben gedaan? Uit de vrouw spoot een golf braaksel, die even in haar mond bleef pruttelen als lammetjespap die aan de kook kwam. Daarna was de vrouw afgevoerd naar het ziekenhuis en sloiep M bij oma Griet in bed. De volgende dag fietste M langs het huis. Er hingen witte lakens voor het raam.

De treinreis op vrijdagavond eindigde op een leeg station. Voor de loketten was een hoge wachtruimte met houten banken en daarachter de Vauxhall van oom, die iedereen naar de boerderij van oma Griet bracht. Hoelang ze elkaar niet hadden gezien, wist M niet, het voelde lang. M en de oudere broer wachtten nooit tot de koffers uit de auto waren getild, ze renden om het huis door de achterdeur de bijkeuken in, waar oma Griet bij het fornuis, een hand in de zij, melk klopte, terwijl opa vanuit de zitkamer speelde alsof het bezoek een verrassing was. Hadden ze nieuwe spullen? Was er iets anders? Hadden ze nog televisie? Op een van de vrijdagavonden werd er door oma Griet en haar moeder gemompeld in de keuken en wierp opa zonder een woord te zeggen versleten klompen in de haard, het zand spuwde vuursteentjes de kamer in. Kort daarop trouwde de tante van de visnetten en waren M en de oudere broer niet langer de enige kinderen. Tante had een baby gekregen met op zijn rug een moedervlek ter grootte van een hand, die, volgens de dokter, zou meegroeien met de

jaren. Je mocht het niet denken, of zeggen, maar in de bruine hand zag M de aanraking van die Ene. De Almachtige, Hij die alles bestiert, alles ziet en hoort, voor wiens aangezicht niets verborgen bleef. En de stem van die andere, die door dominees met glanzende goudomrande brillen op de preekstoel in hun kerk Satan werd genoemd en die nog meer aanwezig was, omdat die stem ook in henzelf zat. De vader wist veel van het werk van Satan, zoals hij de verleidingen noemde. Eigenlijk wist niemand er zoveel van. Was het ook niet voor niets dat juist de vader met M voor haar bed op de knieën bad tegen de vele zonden die ze had begaan en voor het nieuwe hart dat ze, net als iedereen, nodig had? De duivel raasde over de wereld om zo veel mogelijk schade aan te richten met verlokkingen als televisie, broeken, waar zat het eigenlijk niet in? Zelfs in haar gedachten. Soms dacht M dat ze vragen aan de vader stelde, omdat zijn gezicht dan een spoor van blijdschap verried en ze zo dicht bij hem was. M vroeg waarom begraven beter was dan verbranden en dacht zelf dat het was omdat als de Heere Jezus op de wolken zou terugkeren en de graven zich openen de doden dan in ieder geval beter konden opstaan, met verbranden, zoals de klompen in de haard waarvan de as over het land werd uitgestrooid, zou dat niet kunnen. Zijn vriendelijkheid stak in haar maag en keel; als heimwee die ze boven een bakje wikkels op de zachte bank van tante kon voelen, luisterend naar het steeds vrolijker, rokende en drinkende gezelschap, een gevoel dat de volgende dag van de lange zomervakantie bij oma Griet in het bosbad pas van haar af gleed.

Uren dook, zwom en sprong M in het bad. Met haar broer en Evert-Jan, een jongen uit de kerk van oma Griet, volgens tante 'geen snuggere'. M kon met hem in het dialect van oma Griet praten, de oudere broer niet, waarschijnlijk om-

dat hij niet zo praterig was en liever meehielp op de boerderij van tante van de Gladstone Mild. Na de uren in het bad fietsten M en Evert-Jan langs de grote mierenhoop in het bos, een krioelende hoop naalden, oude bladeren, kleine en veel grotere rode mieren, die zich niet alleen in de hoop bevonden maar, als je goed keek en oppaste, lange sporen vormden van bewegende dennennaalden en takjes. Met het stuur in de hand, de fietsen tussen de benen, keken ze zwijgend naar de mieren in de hoop, pas daarna vertelde Evert-Jan zijn 'verskrikkelijke verhoale' van een jongen die in de mierenhoop was geduwd en die daarna maanden in het 'ziek'nhuus' had gelegen, 'gien velle mee op de bott'n'. Het idee deed M iedere keer weer rillen en ze probeerde zich voor te stellen hoe het zou zijn als je vel door de rode mieren met hun spuitende gif van je botten werd gebeten – zoals de keer dat ze thuis met Ferdinand na school fietsen hadden gewisseld en M net toen ze het hardst ging van zijn trappers gleed en alle nagels van haar tenen waren geschaafd. En dan een miljoen keer erger.

Met Evert-Jan had M diep in het bos, voorbij de crossbaan, in de zanderige hut onder de grote wortels van een omgevalen boom de sigaren uit de kast in haar kamer gerookt. Het huis van oma Griet, en dan vooral boven, zat vol nieuwe en spannende dingen, uren kon M in de kasten 'schuim'n', zoals oma Griet het noemde. Die kon haar geen groter plezier doen dan te vragen iets uit de kelder onder de keuken te pakken, een luik in de vloer van de voorraadkast leidde naar een ruimte waar allerlei vreemde flessen en weckpotten stonden, maar die ze wilde openen om te kunnen ruiken en proeven wat erin zat. In een kast op de overloop boven vond M oude fotoalbums van de familie: haar moeder bij een luchtbed in de tuin, krulspelden in haar haar en in een jurk met rare punttieten, de vader arm in arm met

haar moeder, op de achtergrond het bos. De vader lachte vrolijk en hij was groot en knap. Bij het schuimen had M in houten kisten en in plastic zakken gewikkelde kartonnen dozen de sigaren gevonden, grote dikke staarten van sigaren, zo groot als de sigaren in het riet bij de dijk die ze met Ferdinand weleens had aangestoken om net te doen alsof. Deze sigaren hadden mooie rode bandjes. Roken was niet zoals je het met sigaretten moest doen, zei Evert-Jan, je moest de rook in je mond houden en dan blies je alles uit, of gewoon in je mond houden zo lang je kon en dan door je neus naar buiten. Nadat alle sigaren waren gerookt, de meeste nog niet halverwege, stopten ze dat wat ervan over was diep onder het zand van de hut. Een stem zei dat het bos door het roken van de sigaren uit de kast waarschijnlijk helemaal zou afbranden, de boerderij van oma Griet en opa, ook het huis van buurman Kip, die al een keer met klappen had bedreigd omdat opa vond dat hij op zijn land had gebouwd – het vuur zou uit de hut kruipen, de omgevallen boom grijpen, misselijk werd M ervan. Volgens Evert-Jan was zand juist goed, de boeren in de boerderijen met rieten daken hadden met oud en nieuw emmers zand klaarstaan, voor het geval er vuurpijlen in het dak zouden schieten, het was het beste wat er was, zand; dat stelde M enigszins gerust, de stem werd zachter en zachter tot-ie niet meer te horen was. Een paar dagen later schreeuwde oma Griet van boven aan de trap: 'Dat kiend!' Met vreemde ogen beet ze M toe dat 'die doz'n' nog het enige waren geweest wat ze van 'mie va en moa' had! Dat ze het opa zodra hij thuis was zou vertellen en dat hij 'hellig' zou worden! Dat ze liever de oudere broer had, naar wie ze geen omkijken had! Alsof de rode mieren in de kaken, ogen en mond van M hun bijtende evangelie verspreidden: ze kon niets meer uitbrengen door het geprik, dat haar bijna deed flauwvallen en haar keel verdoofde – net nu oma Griet haar bij haar bo-

venarm pakte, haar door elkaar schudde en hard vroeg hoe M dat in 'de kop' had kunnen halen, dat stelen? 's Nachts plaste M op de aarden pot waarin oma Griet restjes garen en overgebleven wol van het breien bewaarde.

Tegen tante hoorde ze oma Griet 'on gezeglijk' zeggen. Ze wist niet wat het precies was, maar het klonk niet goed en het woord kwam nog vaker terug. Aan het einde van de vakantie haalden haar moeder en de vader M en de oudere broer weer op. Ze verlangde altijd hartstochtelijk naar dat moment, nog geen uur later was dat gevoel verdwenen en hoopte ze dat de dagen tot aan het vertrek heel lang zouden duren. Oma Griet en opa waren in ieder geval blij dat iedereen er weer was. De zaterdag voor het vertrek bakte oma Griet boterkoek voor zondag, voor bij de koffie na de kerk, en liet ze door de moeder krulspelden in het haar draaien, dat een paar uur later mooi werd gemaakt en volgespoten met lak. Die keer drongen een knal en een gil door het balkenplafond tot in de kamer van M, waar ze in het ledikant lag te lezen. In de keuken zat oma Griet op haar knieën en het hoofd nog vol spelden voorovergeknikt voor de geopende klep van de oven, haar moeder en tante stonden er al bij, de vader stamelde met open mond in de deuropening naar de kamer met de krant in zijn handen 'sjongejongejonge...' Bij het ontsteken van de oven met een lucifer was met een klap een grote steekvlam in het gezicht van oma Griet gesprongen. Door de krulspelden was het allemaal lastig te zien, maar M hoorde haar moeder zeggen dat ze oma Griet onder de koude douche moesten zetten, maar dat wilde ze niet, en ze liep toen zelf, ondersteund door tante, naar het aanrecht en bleef een halfuur lang op een keukenstoel, haar handen en het gezicht onder de kraan, zitten jammeren. Na nog een uur inspecteerden moeder en tante de schade en werd er een duidelijke conclusie getrokken: 'ziek'nhuus.' Tante pakte haar autosleu-

tels, haar moeder hielp oma Griet, die haar handen in de lucht had gestoken en er voorzichtig mee wapperde, ook het hoofd bewoog heen en weer, uit de gebreide sloffen in nette schoenen, en tilde haar omhoog van de keukenstoel. Stil keek M met de vader de auto van tante na: de handen van oma Griet staken uit het geopende autoraam, haar gezicht erboven. Wat erg, dacht M, waarom had ze in de vakantie zo ongezeglijk gedaan? Ze had oma Griet beter kunnen helpen in plaats van na het eten veel te lang met een blad op de wc te zitten.

Een paar zomers later vond M in de leesmap van oma Griet een tijdschrift vol plaatjes van beroemde mensen: een man die ze vaag van de televisie kende, vrouwen in mooie jurken en een verhaal over een tennisspeelster uit een ander land over wie in Engeland veel werd gesproken. Er was een schandaal, stond er. Het verhaal beschreef een vrouw die juist heel goed was in tennis, maar, anders dan de meeste andere vrouwen, niet haar man of verkering meenam naar – wat leek – een heel belangrijk toernooi in Engeland, maar een vriendin. De vrouw had een vreemde naam, witblond haar en ze zag er niet uit zoals de meeste andere vrouwen. Zelfs M zag het. Ze sloeg het blad dicht en verborg het tussen de andere bladen. Tijdens het crossen, waar ze volgens de oudere broer te groot voor was, in het bos durfde ze verder over de vrouw na te denken en ook over die ene keer dat ze na school achter de gymzaal verkering speelde met Sjimmië. Dat was lang geleden, maar dat deden ze in de eerste klas: Sjimmië, een meisje van de lagere school, die zo werd genoemd omdat ze leek op een indiaan, die weer het dichtst in de buurt kwam van Sjimmië, uit Sjors en Sjimmië. Sjimmië had verteld dat haar zus een dop van een viltstift ‘daar beneden’ had gestoken, M geloofde het niet, maar Sjimmië leverde het bewijs in de struiken achter de

gymzaal. Daarna speelden ze verkering door op elkaar te liggen en zo lang mogelijk de monden tegen elkaar aan te drukken. Verder was het bij één keer gebleven. M had in het echt verkering met Ferdinand, die dat al in de derde klas had verklapt aan zijn moeder doordat hij M's naam met stroop op zijn pannenkoek had geschreven.

De vader wilde niet dat M verkering had, ze zei er daarom nooit iets over, ingewikkelder was dat hij ook niet wilde dat M met jongens speelde, wat ze graag deed: jongens deden andere dingen, ze voetbalden, ze fietsten net als zij het liefst hard door de straat op hun brommers met stukjes karton tussen de spaken, ze maakten, vroeger dan, poepsoep – een mengsel van regenwater, bladeren en hondendrollen – en ze speelden met M in 'de buizen': de op elkaar gestapelde rioolbuizen in een zandvlakte achter in de polder, streng verboden voor onbevoegden, waar zeker geen kinderen mochten spelen.

Er was altijd wel een jongen met wie M verkering had, toch was Ferdinand lange tijd de enige geweest. Niet dat het altijd aan was, soms was het uit en ging Ferdinand, populair in de klas, even met een ander, om na een tijdje toch weer met M te gaan. Ferdinand zat in dezelfde kerk, dat scheelde ook.

Bijna alle kinderen uit de klas gingen ernaartoe, op een paar na die naar een 'lichtere' gingen, of – een hoge uitzondering – die helemaal niet gingen. Normaal gesproken zaten die kinderen op de school van de ongelovigen: de openbare, waar 'aan God noch gebod' werd gedaan, zei de vader. Op zondagen liepen ze er op weg naar de kerk vier keer langs, dan was het rustig, doordeweeks kwam M er liever niet. De kinderen van schuin tegenover gingen ernaartoe. Zij gingen op zondag met grote rood-witte vlaggen in bus 44 naar voetbal in Rotterdam. Als de wind een bepaalde kant op stond, dan hoorde M 'het gejoel van sportver-

dwaasden en aanbidders van Baäl', zoals de vader de flarden uit het stadion van commentaar voorzag.

Omdat er geen televisie was, las M veel boeken, 'de ogen nog eens kapot', zei haar moeder. In het dorp, voorbij de winkels, stond het 'Heilige der Heiligen', zoals de vader de bibliotheek waar M uren in te vinden was, soms wel dagelijks, noemde. Het gebouw was nieuw en stond vol boeken, die M van haar moeder nooit in bed mocht lezen omdat dat vies was; naar haar smaak plakten de pagina's in de boeken te vaak aan elkaar, door peuten uit je neus, of erger. Drie boeken per week leende M, die thuis op vloeken en allerlei schunnigs werden nagekeken door de vader, de rest las ze achter in de bieb, waar de meeste mensen kranten en tijdschriften lezen. Door te lezen kwam M in een wereld die ze van buiten, van het stoepranden en voetballen op het veld bij de gymzaal, mee naar binnen kon nemen. Avonturen die ze zelf graag zou beleven en probeerde na te spelen op de dijk of in het park tegenover het huis van tante An, die óók al televisie had. Met Ferdinand speelde ze een avontuur van 'De Vijf' na: vijf kinderen die dieven te slim af waren of een schat uit de oorlog vonden en terugbrachten naar een zielig gezin. De vader vond de boeken die in de Bijbelse boekhandel aan de dijk in het dorp werden verkocht het geschiktst voor M en de oudere broer, en die boeken waren ook goed, zeker die van *Snuf de Hond*. De hele serie had M op een rij op de boekenplank boven het bureau in haar kamer staan, naast de boeken van W.G. van de Hulst die ze bij de kerstfeestvieringen van de zondagsschool cadeau had gekregen.

Twee straten voorbij het hoekhuis van M in de lange straat bij de dijk stond de lagere school waar de vader met andere mannen in zwarte pakken naar de bijeenkomsten van

de hele noten ging, doordeweekse kerkdiensten waar de psalmen heel langzaam werden gezongen, en waar hij en zijn zusters en broers vanuit hetzelfde huis waar zij nu zelf woonden dagelijks naar school was gegaan. Een groot en hoog, uit donkerbruine stenen opgetrokken gebouw met een opgezette krokodil, slangen op sterk water en een duizelingwekkende hoeveelheid grote en kleine stenen in een vitrine, een bel aan de gevel en klaar-overs bij het zebrapad voor de school. Alle christelijke kinderen uit de buurt gingen naar dezelfde school, uitgezwaaid door hun moeders. M zwaaide twee keer per dag tot om de hoek als ze bijna bij school was, het zicht onmogelijk geworden, naar de hand tussen de geopende gordijnen achter het grote raam van het huis op de hoek. Daar stond haar moeder, in een duster, 's middags na het eten in gewone kleren, een blouse met een rok of een jurk. De moeder had handen met lange nagels, niet met nagellak, die ze soms zittend in een stoel en met haar ogen gericht op iets ergens in de verte zat te veilen met de spulletjes uit een speciaal mapje met een rits. Met die hand zwaaide ze tot het niet meer kon naar M, daarna waste ze de borden waarop een paar momenten daarvoor nog de bruine boterhammen met kaas hadden gelegen, knipte ze een patroon voor een rok voor M uit de *Knip*, of prikte ze die met een toegeknepen mond vol spelden vast aan de stof die M met haar op de vrijdagse markt had uitgezocht, de radio aan met *Raad een lied of niet*. 'De koningin' noemden mensen uit de kerk haar moeder, omdat haar moeder, als de nieuwe koningin, net haar had, 's zondags met een grote hoed, en kon kijken als de koningin: met een vage lach rond de mond, die niet iedereen begreep. Een keer schelde de trekbel bij de voordeur door de gang: daar stond met een trillend gezicht de dikke moeder van een meisje uit de klas. M zag het door de ruiten van de deur naar de gang. 'Wat heb jij tegen mij?' boerde de vrouw